

ПИТАННЯ ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У ПОЛІТИЦІ АНТАНТИ В ПЕРІОД БОСНІЙСЬКОЇ КРИЗИ (1908-1909 РР.)

У статті досліджується фактор проток у міжсоюзницьких відносинах країн Антанти в період боснійської кризи. Автор значну увагу звернув на вплив проблеми Босфору та Дарданелл на перспективи подальшої взаємної інтеграції Росії, Франції та Великої Британії в межах цього альянсу.

Ключові слова: Чорноморські протоки, Антанта, Боснійська криза, взаємна інтеграція, Османська імперія, німецька дипломатія, англо-російські суперечності.

В статье исследуется фактор проливов в междусоюзнических отношениях стран Антанты в период боснийского кризиса. Автор обратил значительное внимание на влияние проблемы Босфора и Дарданелл на перспективы дальнейшей взаимной интеграции России, Франции и Великобритании в пределах этого альянса.

Ключевые слова: Черноморские проливы, Антанта, Боснийский кризис, взаимная интеграция, Османская империя, немецкая дипломатия, англо-росийские противоречия.

In the article the Straits factor in interrelations of the Entente powers during the Bosnian crisis is examined. The author drew considerable attention to the impact of the problem of the Bosphorus and Dardanelle's on the prospects for further mutual integration of Russia, France and Great Britain in the framework of this alliance.

Key words: the Black Sea passages, Entente, the Bosnian crisis, mutual integration, Ottoman empire, German diplomacy, the English-Russian contradictions.

На початку ХХ ст. відбулися важливі зміни у конфігурації європейських союзів, що мало визначальний вплив на розвиток міжнародних відносин. На противагу німецько-австро-угорсько-італійському Троїстому союзу, формувалася російсько-британсько-французька Антанта. Боротьба за контроль над, стратегічно розташованими протоками Босфор та Дарданелли, що з'єднують Чорне та Середземне моря, була одним з каталізаторів вищезгаданого процесу. У пропонованій статті робиться спроба дослідити вплив чинника Проток на міжсоюзницькі відносини держав Антанти в період одного з найбільших загострень міжнародних відносин напередодні першої світової війни – боснійської кризи.

Питання впливу фактору Чорноморських проток на міжнародні відносини початку ХХ ст. викликало значний інтерес дослідників. Сучасний український історик К. Русаков звернув увагу на політику Великої Британії, стосовно проблеми Проток, у 1892-1920 рр. [1]. Радянський вчений

Л. Нейман торкнувся значення цього питання для російсько-французьких відносин в період боснійської кризи [2]. Е. Адамов та І. Астаф'єв намагалися висвітлити значення цього чинника у політиці європейських держав [3]. Французький історик Н. Дасковісі та британський дослідник С. Філіпсон вважали, що проблема проток впливала на виникнення боснійської кризи ще й в тому сенсі, що зразком для міністра закордонних справ Австро-Угорщини барона Еренталя, який проголосив у односторонньому порядку анексії Боснії та Герцеговини спричинив руйнацію Берлінського трактату 1878 р., були дії російського канцлера А. Горчакова у 1870 р., який, вирішуючи для Росії проблему скасування «нейтралізації Чорного моря», своїм циркуляром про відмову дотримуватись цієї однієї з ключових статей Паризького договору 1856 р. «розбив цей міжнародний договір» [4]. Дослідження як вітчизняної, так і закордонної історіографії свідчить, що ще не створено праці, де

комплексно, без ідеологічних стереотипів вивчались би основні аспекти впливу суперечностей великих держав щодо проблеми Проток на функціонування Антанти та формування її подальшої політики. Тому, саме це завдання намагається вирішити автор даної статті.

Налагодження Росією відносин із своїм традиційним суперником, зокрема в питанні Чорноморських проток – Великою Британією, внаслідок двосторонньої угоди 1907 р. й, загалом, консолідація Антанти, спонукали російського міністра закордонних справ О. Извольського зробити чергову спробу змінити, на користь своєї країни, режим Босфору та Дарданелл. Цьому сприяла і співпраця Петербурга з Віднем, з часів укладення у 1897 р. угоди про розмежування інтересів двох держав на Балканах.

Внаслідок російсько-австро-угорських консультацій у квітні – серпні 1908 р. та переговорів між міністрами закордонних справ двох країн, відповідно О. Извольським та бароном Еренталем у Бухлау, 2-3 (15-16) вересня 1908 р., було досягнуто попередньої домовленості, що царський уряд не заперечуватиме проти анексії Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини, а віденський кабінет буде займати прихильну позицію у питанні перегляду на користь Росії режиму Чорноморських проток. Після того російський міністр отримав, як йому здавалось, позитивну відповідь на попереднє зондування позиції Німеччини та Італії під час зустрічі з керівниками зовнішньополітичних відомств цих країн В. Шьоном та Т. Тіттоні у вересні 1908 р. Проаналізувавши можливе ставлення Відня, Берліна та Рима до можливих дій Росії, у питанні Проток, О. Извольський сподівався на успішні переговори, стосовно цього, зі своїми найближчими союзниками по Антанті – Францією та Великою Британією [5].

Боснійська криза й одне з її ключових питань – проблема Чорноморських проток – були перевіркою на міцність та дієздатність російсько-французького союзу. Адже, як відомо, для Петербурга одним із мотивів налагодження союзницьких відносин з Парижем на початку 90-х рр. XIX ст. було сподівання забезпечити, з його допомогою, посилення своїх позицій у «східному питанні», щоб у перспективі домогтися вирішення суперечностей навколо Босфору та Дарданелл на свою користь. О. Извольський мав надію, що найближчий партнер не лише поставиться з розумінням до його ініціатив щодо Проток, але і вплине, у позитивному сенсі, й на Форін Офіс, зважаючи на те, що, з часу укладення британсько-французької Антанти 1904 р., до думки своєї нової союзниці уважно дослухались у Лондоні.

Саме в той час, коли О. Извольський 4 жовтня 1908 р. під'їжджав до Парижа, де сподівався домовитись про підтримку його планів щодо проток, у французькій столиці розгортався дипломатичний скандал загальноєвропейського масштабу, пов'язаний з рішенням Відня анексувати,

5 жовтня 1908 р., Боснію та Герцеговину й, головне, як виглядало зі свіжих паризьких газет, підтримкою цих дій Росією. Хоча, до речі, російський міністр, зважаючи на вищезгадані перемовини з бароном Еренталем, й очікував цих дій від Відня, однак він сподівався, що вони відбудуться дещо пізніше, будуть з ним узгоджені й тому він встигне, відповідно, підготуватись до такого розвитку подій. Зокрема, О. Извольський планував розіграти роль захисника балканських слов'ян від австро-угорської експансії й, до того ж, домогтися компенсації за порушення балансу сил на Балканах у вигляді перегляду на користь Росії режиму Проток. Тому, згадані дії австро-угорської дипломатії, не лише зіпсували плани міністра закордонних справ царського уряду, але й загрожували Петербургу кризою довіри у відносинах, як з балканськими народами, так і з його союзниками по Антанті [6].

Однак, не лише дипломатичні помилки російського міністра визначали відповідь Парижа стосовно прохань О. Извольського. Франція не була зацікавлена псувати відносини з Османською імперією, допомагаючи Росії забезпечити прохід її військових кораблів через Босфор та Дарданелли. Як писав керівник німецького МЗС граф Шьон, Париж всіляко підкреслював свою прихильність до нового османського уряду, оскільки змагався з Лондоном та Берліном за свою частку впливу у Константинополі [7].

Стримане ставлення паризького кабінету до питання Проток пояснювалось ще й тим, що Франція була провідним кредитором Османської імперії й тому, як писав російський посол у Парижі А. Нелідов, була зацікавлена в життєздатності та стабільності «оновленої Туреччини, яка, з самого початку, зустрічалась майже з непереборними труднощами». В Парижі вважали, що Порту повинна отримати «справедливе відшкодування за завдані їй збитки», а не зазнавати нових [8]. Як зауважував німецький канцлер Бюлов, «Франція проводить політику турецького кредитора» й тому «не хоче послаблювати Туреччину ні в Санджаку (балканській провінції Османської імперії – авт.), ні в Дарданеллах» [9].

У період боснійської кризи паризький кабінет вів напружені переговори з Німеччиною з проблеми Марокко й, звичайно, не хотів ускладнювати ці перемовини, підтримуючи російські пропозиції щодо Проток, передбачаючи, що вони можуть викликати несприйняття в Берліні [10]. Як писав французький посол у Німеччині, його уряд намагався, і досить успішно, за рахунок «східних справ» покращити відносини зі своїм головним суперником у Західній Африці [11].

Водночас Франція, будучи найближчим союзником Росії, розуміла, що категорична відмова від підтримки російських планів щодо Проток викличе охолодження її відносин з Петербургом, чим скористається Німеччина, щоб всілякими засобами подолати дезінтеграцію

Парижа з Петербургом. Тому міністр закордонних справ Пішон утримувався від відвертого заперечення російських планів. Більш того, як пізніше згадував О. Извольський, він отримав від французького уряду певні запевнення щодо підтримки у питанні Проток. Щоправда, французький міністр закордонних справ, навпаки, згодом зауважував, що він у розмові з цим російським дипломатом не висловив жодної думки щодо можливості підтримки його країною перегляду режиму Проток на користь Росії й лише порадив узгоджувати це питання з Великою Британією [12]. У будь-якому випадку позиція французького уряду здавалась О. Извольському настільки непереконливою, що він не ризикнув у своїх подальших переговорах з Великою Британією послатись на згоду Парижа у питанні Босфору та Дарданелл [13].

Не отримавши достатньої підтримки у питанні Проток від свого найближчого союзника – Франції, О. Извольський мав значні сподівання на допомогу Форін Офісу. В пам'яті російського міністра ще свіжими були обіцянки провідників британської дипломатії Е. Грея, Ч. Гардінга та А. Нікольсона щодо сприяння Лондоном, у майбутньому, прагненню Росії переглянути, на свою користь режим Босфору та Дарданелл, висловлені під час російсько-британських переговорів 1906-1907 рр.

Петербурзькому кабінету не могло не імпонувати також те, що Велика Британія, по суті, була єдиною державою, яка висловила рішучий протест проти анексії Боснії та Герцеговини [14]. Однаково негативно сприймаючи вищезгадані дії Відня, Петербург та Лондон, щоправда, керувалися, в цьому зовсім різними мотивами. Британський уряд на чолі з Г. Асквітом не визнавав анексії Боснії та Герцеговини, а також проголошення незалежності Болгарії, тому що це послаблювало Османську імперію, яка після молодотурецької революції значно покращила відносини з лондонським кабінетом. Тому Форін Офіс, сподіваючись на подальше поширення свого впливу у Константинополі, наполягав на відшкодуванні Порті вищезгаданих збитків [15]. Крім того, як писав російський посол у Лондоні граф Бенкендорф О. Извольському у листі від 12 (25) жовтня 1908 р., Великій Британії потрібна була «недоторканість європейської території турецької імперії, головним чином, з півночі, задля того, щоб завадити Австрії та Німеччині поширювати свій вплив до Середземного моря». Тому граф Бенкендорф був переконаний, що Лондон «не дозволить Австрії без спротиву поглинути балканський півострів, який тоді стане мостом для Німеччини, який допоможе їй повністю володарювати у Константинополі. Оскільки, це створювало загрозу для англійських життєво важливих інтересів, то будь-яка англійська партія, перебуваючи при владі, зробить все можливе, щоб цього не сталося». Зважаючи на це, граф Бенкендорф сподівався на

плідну співпрацю з Форін Офісом: «Ми, як і Англія, не можемо цього стерпіти й звідси витікає необхідність й доцільність солідарної позиції, в згаданому питанні, оскільки лише вона зможе попередити загрозливі події» [16].

У той час, як Лондон намагався захистити вже прихильну до нього Османську імперію від подальшої руйнації та домогтися відшкодування їй заподіяних збитків, царський уряд, вважаючи себе також постраждалим у результаті дій Відня, хотів, насамперед, компенсувати собі австро-угорські успіхи на Балканах переглядом на власну користь режиму Босфору та Дарданелл. Задля цього російський міністр закордонних справ й прагнув заручитися підтримкою британського уряду. Проект, який О. Извольський хотів запропонувати лондонському кабінету, передбачав збереження принципу закриття Проток для військових кораблів. Виключення з цього правила було зроблено для держав, розташованих на берегах Чорного моря. Доки Порта знаходилась в мирі, прибережні держави мали б можливість проводити через Протоки, в обох напрямках, військові судна всіх розмірів та модифікацій. Щоправда, згідно з російськими пропозиціями, через Босфор та Дарданелли повинні були проходити одночасно не більше трьох військових кораблів однієї й тієї ж прибережної держави [17].

О. Извольський, як свідчить телеграма цього високопосадовця до російського Міністерства закордонних справ, переслана туди на його прохання послом у Лондоні графом Бенкендорфом, 12 (29) жовтня 1908 р., наголошував, що головною проблемою у його переговорах з Е. Греєм щодо програми майбутньої конференції по врегулюванню боснійської кризи, було саме питання Проток. За словами російського міністра, «лондонський кабінет у принципі не відмовляє Росії стосовно вирішення його на нашу (російську – авт.) користь, але вагається щодо внесення його до програми (конференції – авт.) з двох причин: зокрема, вважаючи, що англійська громадська думка до цього недостатньо підготовлена, а, головним чином, через побоювання викликати занепокоєння й протидію з боку Туреччини» [18].

Більшість міністрів британського уряду наполягали на принципі «взаємності» у підходах до проблеми Проток. Вони стверджували, якщо лише прибережні до Чорного моря держави отримують право проходу своїх кораблів через Босфор та Дарданелли, то у випадку війни Росії з Великою Британією, за умов нейтралітету Османської імперії, росіяни будуть використовувати їх, «як зони безпеки для нападів на британський флот» [19]. Саме такі думки були висловлені провідними міністрами на засіданні уряду 12 жовтня 1908 р., який після бурхливого обговорення відмовився підтримати вищезгаданий проект перегляду режиму Проток запропонований О. Извольським [20]. Зважаючи на це, статс-секретар з іноземних справ Е. Грей опинився в незручній ситуації. Підтримка Петербурга в питанні Проток,

вочевидь, мала б наслідком охолодження відносин Лондона з Портою, суперечила б рішенню кабінету міністрів й була неприйнятною для громадської думки. Проте, з іншого боку, він мав обіцянку перед царським урядом, неодноразово висловлену протягом двосторонніх переговорів 1906-1907 рр., сприяти Росії у питанні Босфору та Дарданелл. Тому, відмова у підтримці цим домаганням О. Извольського зумовила б погіршення взаємин Лондона з Петербургом, чим, неодмінно, скористалася б Німеччина, намагаючись вселяю поглибити суперечності між цими державами. Тоді годі було б і мріяти лондонським політикам про повноцінне формування російсько-британсько-французької Антанти, що кілька місяців тому вважалося лише питанням часу.

Враховуючи ці обставини, Е. Грей, зустрічаючись з О. Извольським 12 жовтня 1908 р. після вищезгаданого засідання кабінету міністрів сказав, що не дає негативної відповіді на побажання Росії в питанні Проток, але, з іншого боку, йому досить важко дати й позитивну відповідь, оскільки «час для цього обраний дуже невдало і тому зараз неможливо змусити суспільну думку Великої Британії прийняти цю односторонню угоду» [21].

Як писав французький посол у Лондоні П. Камбон до свого міністра закордонних справ Пісона, О. Извольський вважав, що відмова Форін Офісу підтримати російські прагнення щодо перегляду режиму Проток він розглядає як «руйнування англо-російської угоди». Щоправда, згаданий французький дипломат порадив російському міністру закордонних справ не гарячкувати й використати те, що Лондон не заперечує того, щоб царський уряд шукав вирішення проблеми Проток на основі російсько-османських домовленостей [22].

12 жовтня 1908 р. провідна паризька газета «Тамр» присвятила свою редакційну статтю питанню переговорів між Е. Греєм та О. Извольським стосовно Проток. Це в черговий раз привернуло посилену увагу й викликало значну занепокоєність як французької, так і особливо британської громадськості щодо згаданого питання. Тому, можна зробити припущення, що саме впливові лондонські та паризькі політичні кола організували витік конфіденційної інформації з Форін Офісу та «допомогли» їй потрапити на шпальти впливової преси [23]. Після цього розголошення О. Извольський, зрештою, погодився не виносити питання Проток на розгляд міжнародної конференції, якщо він не зможе попередньо узгодити проблему перегляду режиму Босфору та Дарданелл з Портою [24]. Така позиція цілком влаштувала керівника британського зовнішньополітичного відомства.

У розробленому британським зовнішньополітичним відомством попередньому проекті програми конференції вже не знайшлося місця проблемі Босфору та Дарданелл [25]. Як зауважив Е. Грей, у розмові з німецьким послом графом Меттерніхом, «якщо питання Дарданелл й буде

на ній зачеплено, то це матиме лише цілком академічний характер» [26]. З цією позицією, до речі, погодився канцлер Бюлов, наголошуючи у листі до графа Меттерніха, що «Туреччина не повинна мати нові жертви, а, натомість, отримувати моральні та фінансові відшкодування за попередні втрати» [27]. Солідаризувався з цією позицією й Вільгельм II, зробивши на листі графа Меттерніха, красномовні примітки: «Отже, Лондон відмовився. Не будемо й ми це робити. Вирішення Росією питання Проток це не те, що повинно розглядатися конференцією» [28].

Німецький посол у Лондоні граф Меттерніх у своєму листі канцлеру князю Бюлову в кінці жовтня 1908 р. досить влучно писав, що «ставлення англійського уряду до питання Проток можна резюмувати стисло таким чином: він був схильний, щоб демонструвати на угоду Росії припинення попереднього спротиву відкриттю Проток. Однак, він боїться втратити дружбу Туреччини та підтримку громадськості, якщо поступиться в питанні Проток» [29].

Варто зауважити, що позиція лондонського кабінету щодо перегляду на користь Росії режиму Чорноморських проток визначалася не лише її відносинами з Портою, впливом британської громадської думки та небажанням мати ще одного конкурента у своїй середземноморській політиці. Як писав німецький посол у Лондоні, «Росія, витіснена від незамерзаючої гавані на Далекому Сході війною з Японією та заблокована від виходу до Перської затоки угодою з Англією», хотіла відкрити Протоки для своїх кораблів, оскільки це їй допомогло б відновити втрачені далекосхідні позиції. Згадані обставини враховували у Лондоні й тому змушені були зважати й на цілком прогнозовану негативну реакцію на це союзного до себе Токію. Британський уряд передбачав, що «Японія не боялася російського флоту, базованого в оточеному льодом Владивостоці, оскільки могла його знищити, перш ніж він достатньо зміцнівся б. Російський флот у Балтійському морі не становив для неї небезпеки, зважаючи на відстань. Однак, відкриття (для російських кораблів – авт.) Дарданелл і Суецу створило б безпосередню серйозну загрозу для Японії» [30].

Зважаючи на вищезгадані фактори, Е. Грей зрештою виробив не надто обтяжливу для британської дипломатії компромісну позицію стосовно проблеми Проток. 14 жовтня 1908 р. він передав О. Извольському офіційну ноту, у якій наголошувалось, що «деяке відкриття Проток є доцільним й, зважаючи на це, уряд її величності не може відмовитись обговорювати це питання. Щоправда, досить відчутно, що громадська думка (Великої Британії – авт.) не може прийняти односторонню домовленість, яка дала б чорноморським державам можливість використання Чорного моря, під час війни, як недоторкованої гавані з якої їх крейсери могли, у

будь-який момент виходити, щоб займатися руйнуванням торгівлі інших держав й потім повертатись туди, щоб заховатися від переслідування. «Тому, – як наполягав Е. Грей, – будь-яка домовленість... повинна мати елемент взаємності, зокрема, дозвіл у воєнний час кораблям всіх держав проходити через Протоки. Уряд її величності також, вважає необхідним отримання попередньої згоди Туреччини щодо цього питання, задля того, щоб вона не могла сприймати все це як загрозу її інтересам» [31].

15 жовтня 1908 р. Е. Грей надіслав О. Извольському особистого листа, в якому пояснював мотиви своєї відмови задовольнити його прагнення щодо Проток та намагався пом'якшити враження від неї. Він писав: «Я бажаю досягнення такої угоди, яка б відкрила Протоки на умовах прийнятних для прибережних чорноморських держав... й, в той же час, не поставила б у невідгідне становище Туреччину» [32].

Враховуючи побажання Е. Грея, О. Извольський склав новий проект зміни режиму Проток, який передбачав дозвіл військовим кораблям причорноморських держав проходити через Протоки як у мирний, так і у військовий час. Кораблі інших держав отримували це право лише під час їх війни з прибережними державами. Переговори про схвалення цього документу повинні були вестися поза межами майбутньої конференції між царським урядом та Портою. Е. Грей пообіцяв, що не буде заперечувати проти таких дій О. Извольського й все буде залежати від переговорів Росії з Османською імперією [33].

За свідченням німецького посла в Лондоні графа Меттерніха, оскільки британська громадськість була переконана, що під час візиту О. Извольського лондонському кабінету вдалося втримати російського міністра у фарватері британської політики, то місцева преса «безмежно раділа з причини зміцнення нової Троїстої Антанти» й з того, що «Извольський перед всім світом демонстрував, що він йде в ногу з Англією». Це, звичайно, не могло не викликати занепокоєння німецької дипломатії, яка відповідно розмірковувала над тим, як протидіяти небезпечним для себе тенденціям. Задля цього, на думку графа Меттерніха, берлінський кабінет повинен був використати російсько-британські суперечності щодо Босфору та Дарданелл. Він був переконаний, що Лондон та Петербург лише робили вигляд, що знайшли порозуміння, й О. Извольський лише тому, що не мав іншого вибору, погодився «на запропоновану англійцями формулу: ми (Велика Британія – авт.) даємо згоду, якщо ви домовляєтесь з Туреччиною». Німецький посол у Лондоні передбачав, що О. Извольський мав ще й обіцянку британської підтримки у Константинополі задля прийняття там вигідної для Росії угоди з Протоком». Однак, граф Меттерніх був переконаний, що «Грей не буде тиснути з цією метою на Туреччину, оскільки надто цінує її дружбу й не

готовий пожертвувати нею навіть заради російської прихильності» [34].

Подальше загострення боснійської кризи внаслідок стрімкого зростання напруженості між Австро-Угорщиною, яку беззастережно підтримувала Німеччина та Сербією, за якою стояла Росія, тимчасово зняло питання Проток з порядку денного світової політики. Росія, яка не була готовою до війни з центральними державами та не отримала достатньої підтримки від своїх партнерів по Антанті? змушена була прийняти так званий, німецький ультиматум від 22 березня 1909 р. й визнати анексію Віднем Боснії та Герцеговини. Залишившись без російської підтримки до цього ж публічного приниження змушена була вдатися 31 березня 1909 р. й Сербія [35]. Таким чином, Росія, спровокувавши своїм прагненням до перегляду режиму Проток загальноєвропейську кризу, не лише не досягнула своєї мети, але й зазнала нищівної дипломатичної поразки, за висловом сучасників тих подій, «дипломатичної Цусіми».

Проаналізувавши вплив чинника Чорноморських проток на політику країн Антанти у період боснійської кризи, можна зробити низку висновків та узагальнень. Формування російсько-французько-британської Антанти стимулювало російську дипломатію активізувати діяльність щодо перегляду режиму Проток на свою користь, оскільки вона сподівалась, що зможе вже заручитись в цьому підтримкою Лондона та Парижа

Найближчий російський союзник – Франція, всупереч сподіванням міністра закордонних справ О. Извольського, не надала йому суттєвої дипломатичної підтримки в питанні Проток й порадила домовлятися про це, насамперед, з Лондоном. Париж, як провідний кредитор Османської імперії, не був зацікавлений у її послабленні внаслідок перегляду на користь Росії режиму Чорноморських проток. Це також суперечило французьким інтересам у Східному Середземномор'ї. Крім того, Франція, яка в цей час вела напружені переговори з Німеччиною стосовно Марокко, не хотіла їх ускладнювати, підтримуючи Петербург у питанні, яке могло викликати нову східну кризу й загострення відносин між Троїстим союзом та російсько-французько-британською Антантою.

Велика Британія не підтримала ініціативу російського міністра закордонних справ О. Извольського у питанні Босфору та Дарданелл, незважаючи на обіцянки, дані під час російсько-британських переговорів 1906-1907 рр. Така позиція Лондона була зумовлена, насамперед, кардинальною зміною політики Форін Офісу щодо Османської імперії, після молодотурецької революції. Порта, внаслідок цієї події, змінила свої зовнішні пріоритети, перейшовши від виразно пронімецької орієнтації до прихильної до Лондона політики. Зважаючи на це, Форін Офіс, у свою чергу, був зацікавлений у тому, щоб зберегти цю сприятливу для нього тенденцію на Сході, підтримавши Порту у складний для неї час.

Водночас лондонський кабінет був занепокоєний тим, що категорична відмова Росії, у питанні Проток матиме негативний вплив на консолідації Троїстої Антанти. Тому Форін Офіс обумовив свою згоду на зміну режиму Босфору та Дарданелл, відкриттям їх у військовий час для кораблів всіх держав, що було невігідно Росії. Більш того, Лондон погодився позитивно поставитись до розгляду даного питання лише після того, як російська дипломатія отримає згоду на це від Порту, що,

зважаючи на її негативне ставлення до таких дій Росії, було абсолютно нереальним.

Вищезгадані суперечності дещо гальмували процес консолідації Антанти й тому давали можливість німецькій дипломатії використовувати проблему Проток задля того, щоб зумовити розкол російсько-британсько-французького альянсу. Саме ця дипломатична діяльність берлінського кабінету є перспективним напрямком дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892-1920: Дис. ... уч. степ. канд. ист. наук. – Луганск, 2003. – С. 91-96.
2. Нейман Л.А. Франко-русские отношения во время боснийского кризиса (1908-1909 гг.) // Французский ежегодник. – 1958. – С. 375-407.
3. Адамов Е.А. Константинополь и Проливы // Проливы (сборник). – М., 1923. – С. 78-80; Астафьев И.И. Вопрос о Черноморских проливах в период боснийского кризиса 1908-1909 годов // Вестник Московского университета. Серия IX. История. – 1967. – № 1. – С. 35-52.
4. Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles. – Genève, 1915. – P. 265; Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles. – L., 1917. – P. 189.
5. Астафьев И.И. Указ. соч. – С. 35-46; Виноградов К.Б. Боснийский кризис. – М., 1963. – С. 60-83.
6. Нейман Л.А. Указ. соч. – С. 383-386.
7. Schoen – Bülow. Berlin, 10 Oktober 1908 // G. P. – B. 26 (1). – № 9021. – S. 145-146.
8. Деша Нелідова. Париж, 2 / 15 жовтня 1908 г. // Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПИ). – Ф. 1889. – Оп. 482. – Спр. 2988. – Арк. 102.
9. Bülow – Wilhelm II. Berlin, den 22 Oktober 1908. Anlage I. // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. – Berlin, 1922-1927. (Далі G.P.). – B. 26(1). – № 9061. – S. 202.
10. Виноградов К.Б. Указ. соч. – С. 38-39; Cambon J. – Pichon. Berlin, 6 november 1908 // D.D.F. – Série 2. – № 539. – S. 904-905.
11. Cambon J. – Pichon. Berlin, 30 oktober 1908 // D.D.F. – Série 2. – T. XI. – № 514. – S. 871.
12. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века. – М., 1978. – С. 326.
13. Нейман Л.А. Указ. соч. – С. 386-387.
14. История дипломатии. – М., 1963. – Т. II. – С. 662.
15. Schoen – Metternich. Berlin, den 9 Oktober 1908 // G.P. – B. 26 (1). – № 9013. – S. 139.
16. Benkendorff – Izvolsky. Londres, 12/25 oktober 1908 // Documents diplomatiques français. (1871-1914). – Paris, MCMLI. (Далі – D.D.F.). – Série 2. – T. XI. – № 569. – P. 930.
17. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века. – С. 327-328; Русаков К.А. Указ. соч. – С. 92.
18. Секретна телеграма графа Бенкендорфа. Лондон, 29 вересня / 12 жовтня 1908 // АПРИ. – Ф. 1889. – Оп. 482. – Спр. 2988. – Арк. 99.
19. Macfie A.L. The straits question 1908-36. – Saloniki, 1993. – P.35.
20. Cambon – Pichon. Londres, 13 octobre 1908 // D.D.F. – Série 2. – T. XI. – № 489. – P. 829.
21. Русаков К.А. Вказ. праця. – С. 93.
22. Cambon – Pichon. Londres, 13 octobre 1908 // D.D.F. – Série 2. – T. XI. – № 489. – P. 829.
23. Metternich – Auswärtige Amt. London, den 12 Oktober 1908 // G.P. – № 9031. – S. 158.
24. Ibid. – S. 158-159.
25. Metternich – Auswärtige Amt. London, den 13 Oktober 1908 // G.P. – B. 26(1). – № 9035. – S.163-164.
26. Metternich – Auswärtige Amt. London, den 14 Oktober 1908 // G.P. – B. 26(1). – № 9039. – S. 167.
27. Bülow – Metternich. Berlin, den 14 Oktober 1908 // G.P. – B. 26 (1). – № 9038. – S. 166-167.
28. Metternich – Auswärtige Amt. London, 14 Oktober 1908 // G.P. – B. 26(1). – № 9040. – S. 169.
29. Metternich – Bülow London, 26 Oktober 1908 // G.P. – B. 26 (1). – № 9177. – S. 367.
30. Metternich – Auswärtige Amt. London, den 23 Oktober 1908 // G.P. – B. 26 (1). – № 9062. – S. 204-205.
31. Macfie A.L. The straits question 1908-36. – Saloniki, 1993. – P. 34-35.
32. Восточный вопрос во внешней политике России. – С. 328.
33. Астафьев И.И. Указ. соч. – С. 49; Metternich – Auswärtige Amt. London, den 23 Oktober 1908 // G.P. – B. 26 (1). – № 9062. – S. 204.
34. Metternich – Bülow. London, den 19 Oktober 1908 // G.P. – B. 26(1). – № 9056. – S. 195.
35. Виноградов К.Б. Указ. соч. – С. 139-146; История дипломатии. – Т. II. – С. 669-671.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор С.В. Пронь;
доктор історичних наук, професор П.М. Тригуб.